

Vojáci, společnost a „zlatá šedesátá“¹

Soldiers, society and the "Golden Sixties"

Jiří Hlaváček

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., Vlašská 355/9, 118 00 Praha
Email: hlavacek@usd.cas.cz

DOI: <http://dx.doi.org/10.7160/KS.2019.130203>

Abstract

The aim of this study is to analyse the narratives of CSLA officers focused on the relationship between the army and society in the 1960s in comparison with contemporary sociological surveys. The first part is devoted to the reflection of various forms of interaction between the military and the public at the level of cultural stereotypes. The second part is focused on the mapping of narratives related to the phenomenon of compulsory military service, including the question of its importance for conscripts. The main source of analysis are narrative and semi-structured interviews with 50 former military professionals that were acquired in accordance with the methodological and ethical practices of oral history.

Key words

Army, society, relationship, oral history, interview, military, collective memory.

Úvod

Armáda představuje po staletí jeden z integračních prvků společnosti a zároveň záruku jejího přežití. Podle amerického politologa Samuela Huntingtona mezi armádou a veřejností existuje nerovnováha, která souvisí s dvojí povahou ozbrojených sil v každé společnosti. Zatímco funkční (functional) imperativ zahrnuje obranu proti bezpečnostním rizikům, společenský (societal) význam armády vychází z povahy vládnoucích institucí a ideologií.² Sladění funkčního a společenského imperativu je proto, vzhledem k jejich vzájemnému napětí, vždy problematické. Udržovat v chodu vojenské instituce v době míru bez ohledu

¹ Tato studie je výstupem projektu č. 410/19-19311S *Armáda jako nástroj socializace: Reflexe fenoménu základní vojenské služby v českých zemích (1968–2004)* podpořeného Grantovou agenturou České republiky.

² Přestože Huntingtonova teorie se primárně zabývá vztahem vojenského a civilního sektoru v demokratické společnosti (tj. vznikla v reakci na krizi, která v těchto vztazích nastala v USA v důsledku průběhu korejské války v letech 1950–1953), domnívám se, že dialektiku funkčního a sociálního imperativu lze v základní a oficiální rovině (zčásti vlivem předcházejících a nadále přetrvávajících kulturních rámců) aplikovat i na situaci v Československu po roce 1948.

na společenské prostředí je nemožné, nicméně stejně tak přílišný důraz na společenskou funkci armády (tj. její zcivilnění) ohrožuje primární (funkční) bojovou hodnotu ozbrojených sil v období války.³ Vojenské povolání tak vyžaduje vlastní kulturní rámec, který se zdatně liší od hodnotového řádu občanské společnosti; zároveň však platí, že dokud armáda zůstává závislá na okolní společnosti skrze rekrutování branců, financování a další služby, nesmí být tento kulturní rozdíl příliš velký.

Postoj civilního obyvatelstva k armádě v moderní době proto lze považovat za komplikovaný a značně ambivalentní prakticky ve všech národních státech ovlivněných západní (evropskou) tradicí, přičemž mezi demokratickým a socialistickým zřízením lze najít specifické rozdíly, které souvisí především s masivní politizací armády, a tudíž i snadnější militarizací celé společnosti v autoritativních režimech.⁴ Obdobná situace nastala také v Československu po roce 1948, kde v rámci tehdejšího oficiálního diskursu politická a vojenská reprezentace na straně jedné kladla enormní důraz na konstruování domnělého pozitivního (tj. bezproblémového) obrazu soužití Československé lidové armády (ČSLA) s civilním obyvatelstvem, zatímco na straně druhé vyvíjela tatáž reprezentace (zejména v 50. letech) snahu o masivní militarizaci celé společnosti, a to často skrytou formou (např. prostřednictvím působení paramilitárních institucí typu SVAZARM, jejichž prostřednictvím následně ozbrojené složky částečně uspokojovaly své personální potřeby). Snaha nalézt rovnovážný stav, v němž vymezení vojenské kultury vůči civilní podporuje nutnou soudržnost a existenci „esprit de corps“, ale zároveň nevytváří propast odcizení a neporozumění mezi vojáky a civilisty, přetrvává ve vzájemných vztazích armády a společnosti dodnes.

Na jedné straně jsou občané státu na armádu jakožto instituci hrdí, protože reprezentuje sílu, která garantuje bezpečí jejich domovů před vnějším nepřítelem. Nejedná se tak jen o zvláštní skupinu lidí oblečených v zeleném, ale o samostatnou entitu, na kterou společnost spoléhá, a v tomto ohledu je také armáda často heroizována s odkazem na ochotu vojáků obětovat svůj život. Na straně druhé je však armáda v populárním (současném i minulém) diskursu zpravidla chápána jako instituce, jež poskytuje útočiště neschopným jedincům, kteří disponují spíše fyzickou (než duševní) silou a nejsou schopni samostatného kritického myšlení. Takovým jedincům armáda ponechává jen minimální podíl odpovědnosti za vlastní život a rozhodování (tj. nabízí bezpečí a jistoty výměnou za občanské svobody).⁵

³ HUNTINGTON, Samuel: *The Soldier and the State. The Theory and Politics of Civil–Military Relations*. Cambridge, Harvard University Press 2000, s. 83.

⁴ DOORN, Jacques van: *The Soldier and Social Change*. London, Sage, 1975, s. 82–83.

⁵ Tato ambivalence, která je do značné míry ovlivňována zkušeností většinové mužské populace s fenoménem základní vojenské služby, vystupuje do popředí zejména v případě, kdy si jedinec zvolí vojenskou profesi dobrovolně. Viz FREEMAN, Felton: *The Army as Social Structure*. In: *Social Forces*, č. 1 (1949), s. 82.

Také československá společnost si v období po roce 1948 na základě předcházejícího historického vývoje uvědomovala potřebu kvalitně vyzbrojené armády za účelem obrany státního území v případě ozbrojeného konfliktu (jehož hrozba byla navíc vlivem komunistické propagandy ve veřejném prostoru prakticky všudypřítomná), přičemž obdobně vítala i možnost nasazení vojáků při živelných pohromách nebo jako formu mimořádné výpomoci v hospodářství. Zároveň však mezi běžnými občany převládal spíše negativní obraz armády, utvářený na základě tradičních stereotypních představ o vojenské profesi.

Již existující propast mezi vojáky a civilisty navíc ještě prohloubila důsledná politizace ČSLA v 50. letech a maximální snaha o utajení každodenního života vojsk s ohledem na riziko (kontra)špionáže v právě probíhající studené válce. V okamžiku, kdy na počátku 60. let došlo k uvolnění mezinárodního napětí, byl souběžně nastartován také proces postupného ochlazování vzájemných vztahů mezi armádou a společností, který přetrvával po celou dekádu. Krátkodobou popularitu si armáda opětovně získala až v roce 1968 ve spojitosti s pasivním odporem některých vojáků během okupace vojsky Varšavské smlouvy, ale již krátce poté se negativní postoj veřejnosti k armádě radikálně prohloubil, což vedlo až k faktické ztrátě její legitimacy v období tzv. normalizace.

I přes postupující modernizaci a profesionalizaci se tak ČSLA v 60. letech potýkala s vážným problémem, kterým byla právě ztráta vlastní reputace. Pro armádu bylo stále těžší nejen získávat mladé muže pro kariéru profesionálního vojáka, ale také udržet si stávající kvalitní důstojníky.

Podle bývalé poradkyně pro národní bezpečnost a pozdější ministryně zahraničí Spojených států Condoleezy Riceové, která se ve své disertační práci na konci 80. let věnovala právě vzájemným mocenským vztahům mezi československými a sovětskými ozbrojenými silami, měla tato situace v ČSLA několik příčin. Za první, armáda nebyla schopna efektivně konkurovat civilnímu sektoru při získávání vzdělaných pracovníků. Za druhé, v Československu existoval všeobecný a hluboce zakořeněný antimilitarismus, který představoval překážku pro nárůst prestiže vojenské profese. Za třetí, příslušníci důstojnického sboru byli neustále konfrontováni s nadměrnými nároky politické výchovy a jako profesionálové protestovali proti politickému charakteru vojenské kariéry. Za čtvrté, armáda byla v důsledku společenského uvolnění širokou veřejností vnímána jako méně potřebná a zároveň více nákladná.⁶

⁶ RICEOVÁ, Condoleeza: *Nejisté spojenectví: Sovětský svaz a československá armáda 1948–1983*. Praha, XYZ 2005, s. 230–231.

Obdobně hodnotí vztah k armádě také historici Ivan Šedivý a Marie Koldinská, kteří konstatují, že moderní česká společnost vykazovala dlouhodobě, byť v nestejně intenzitě, kontinuální nedůvěru k armádě nebo alespoň odstup od ní, a to bez ohledu na vládnoucí režim.⁷ Nízká prestiž armády v české společnosti je podle nich zapříčiněna kombinací dvou faktorů. Jedním z nich jsou antimilitaristické a pacifistické postoje české společnosti, vycházející z historické tradice (např. rozšířený mýtus o slovanské holubičí povaze). Druhou příčinou je politika československého komunistického režimu, který (i přes adresnost některých výhod pro zvláštní skupiny obyvatelstva, mezi něž nepochybně patřili i vojáci z povolání) dal přednost uplácení nejširších vrstev obyvatelstva sociálními výhodami, v důsledku čehož se armáda v českých zemích nikdy netěšila ani zdaleka tak výjimečnému postavení jako např. v Sovětském svazu nebo v sousedním Polsku,⁸ což potvrzují i výsledky dobových průzkumů veřejného mínění, z nichž je patrná všeobecná neoblíbenost vojenské profese.⁹ Zatímco v obecné rovině se profese vojáka z povolání umístila na žebříčku společenské prestiže v rámci výzkumu z roku 1967 na 17. místě (před předsedou JZD a za lékárníkem¹⁰), konkrétní pozice „důstojník z povolání“ se ocitla až na 26. místě (hned za kopáčem), a to i přes skutečnost, že důstojníka respondenti zařadili mezi povolání, jejichž výkon vyžaduje složitější různorodé činnosti.¹¹ Vztah veřejnosti k armádě se poté dramaticky zhoršil na začátku roku 1969 a v prakticky nezměněné podobě přetrval až do pádu komunistického režimu o dvacet let později. První průzkumy veřejného mínění v demokratickém Československu z roku 1990 přisoudily vojákům ještě nelichotivou 33. příčku, ale později již začala váženost vojenské profese pozvolna růst.¹² O výrazném zlepšení postavení však lze v českém kontextu hovořit teprve až po profesionalizaci ozbrojených sil v roce 2005, přičemž popularita české armády,

⁷ KOLDINSKÁ, Marie – ŠEDIVÝ, Ivan: *Válka a armáda v českých dějinách: Sociohistorické črty*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2008, s. 312.

⁸ Srov. REESE, Roger A: *Red Commanders: A Social History of the Soviet Army Officer Corps, 1918–1991*. Lawrence, University Press of Kansas 2005; MICHTA, Andrew A.: *Red Eagle: The Army in Polish Politics 1944–1988*. Stanford, Hoover Institute 1990.

⁹ Pouze třetina respondentů při dotazování v roce 1965 uvedla, že má mezi důstojníky své přátel či známé. Až třetina vojáků z povolání se podle vlastních pocitů neseťkávala na veřejnosti s příznivým vztahem a mládež projevovala jen mizivý zájem o vojenskou povolání. Na otázku „Přál(a) byste si, aby Váš syn (byli dotazováni respondenti se synem do dvaceti let) byl vojákem z povolání?“ dalo zápornou odpověď téměř 64 % dotazovaných a sami vojáci z povolání považovali své povolání za vhodné také pro své děti až na 11. místě z 15. možných. Viz KOLDINSKÁ – ŠEDIVÝ, Ivan: *Válka a armáda v českých dějinách*, s. 306–307.

¹⁰ První tři místa v sociologickém průzkumu obsadila povolání: ministr, ředitel průmyslového podniku a lékař specialista. Viz KAPR, Jaroslav: *Obecná struktura prestiže povolání v Československu*. In: MACHONIN, Pavel a kol.: *Československá společnost: Sociologická analýza sociální stratifikace*. Bratislava, Epoque 1969, s. 386.

¹¹ BRENNER, Vladimír – HROUDA, Milan: *Věda a vysokoškolské vzdělání v prestiži povolání*. In: *Sociologický časopis*, č. 5 (1967), s. 549; KAPR, Jaroslav: *Prestiž povolání*. In: *Sociologický časopis*, č. 3 (1967), s. 745.

¹² Již v roce 1992 se voják z povolání posunul na 26. místo. Viz TUČEK, Milan – MACHONIN, Pavel: *Prestiž povolání v České republice v roce 1992*. In: *Sociologický časopis*, č. 3 (1993), s. 372.

stejně jako důvěra v ní, prudce roste teprve v posledních letech v souvislosti s vývojem mezinárodní bezpečnostní situace.¹³

Určitou výjimku ve spíše negativním pohledu veřejnosti na armádu v době státního socialismu představovala skupina válečných veteránů, jimž společnost dlouhodobě prokazovala respekt s ohledem na jejich nasazení ve skutečném boji. Osobně se domnívám, že to byla právě absence válečné (bojové) zkušenosti po roce 1918, co významně ovlivňovalo prestiž vojenské profese v komunistickém Československu. V 60. letech se jednalo především o legionáře, západní letce a příslušníky armádního sboru na východní frontě, kteří měli (na rozdíl od většiny příslušníků „mírové“ ČSLA) frontovou zkušenost, a tedy i vyšší sociální status, byť šlo paradoxně často o jedince, které po roce 1948 komunistický režim otevřeně perzekvoval. Tuto skutečnost si uvědomovalo také vedení armády, které začalo od poloviny 60. let postupně cíleně připomínat národní vojenské tradice, které byly po roce 1948 z ideologických důvodů zavrženy, a nově se je snažilo (s menším či větším úspěchem) využít pro zlepšení veřejného obrazu ČSLA při různých oficiálních akcích jako byly např. oslavy různých výročí či vojenské přehlídky.

O vnímání armády veřejností mnohé vypovídá dobová kulturní produkce, zejména celovečerní filmové snímky, v nichž je reflektován fenomén základní vojenské služby, mnohdy s poukazem na absurditu, komičnost či tragičnost vojenského prostředí obecně.¹⁴ Zajímavý fenomén v tomto kontextu představuje Nová československé vlna, která odmítla socialistický realismus a zasáhla také oficiální produkci Československého armádního filmu produkujícího především snímky určené pro vojáky základní služby. Vedle klasických témat a obrazů vojny (tj. odloučení vojáků od rodiny a dívek nebo podřízení se „novému“ řádu) podávaných spíše úsměvnou formou, reflektovaly krátkometrážní filmy nově také závažnější psychologická témata jako byly pokusy vojáků o sebevraždu, problémy s alkoholem nebo šikanou, přičemž tato témata byla podávána formou subjektivních výpovědí namísto dosud používaného neosobního komentáře.¹⁵

¹³ Vlivem těchto faktorů se vojenská profese v nedávných výzkumech hodnocení prestiže povolání vyhoupla dokonce na 12. místo. Viz CVVM Tisková zpráva. Prestiž povolání – únor 2016. In: Centrum pro výzkum veřejného mínění. Sociologický ústav AV ČR. [online] [2019-07-07]. https://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c2/a2025/f9/eu160309.pdf.

¹⁴ Např. *Kto si bez viny* (1963), *Bylo nás deset* (1963), *Každý mladý muž* (1965), *Souhvězdí panny* (1965).

¹⁵ ŠMIDRKAL, Václav: *Armáda a stříbrné plátno: Československý armádní film 1951–1999*. Praha, Naše vojsko 2009, s. 54–70.

Charakteristika výzkumu: teorie, metody a výzkumný vzorek

Obširnou problematiku vztahu veřejnosti a armády jsem se rozhodl pro účely této studie zredukovat pouze do dvou větších tematických celků. První se zaměřuje na vzpomínky pamětníků (příslušníků důstojnického sboru ČSLA), jejichž námětem jsou různé formy interakce s veřejností, které (jak se pokusím ukázat) vykazují celou řadou stereotypních rysů. V druhé části se věnuji zmapování narativů, které se vztahují k fenoménu základní vojenské služby, včetně otázky jejího významu pro brance, resp. mužskou populaci.

V obou případech vycházím z 85 narativních a polo-strukturovaných rozhovorů s 50 bývalými vojenskými profesionály, které byly pořízeny v souladu s metodologickými a etickými postupy orální historie.¹⁶ Přestože jediným závazným kritériem pro zařazení respondentů do výzkumu byl výkon vojenské profese v letech 1960–1970, podařilo se získat poměrně vyvážený výzkumný vzorek, který v principu nejen že pokrývá všechny hlavní druhy vojsk bývalé ČSLA (včetně některých specializovaných útvarů), ale především reflektuje „odlišnou“, ale v některých ohledech i totožnou, zkušenost s pražským jarem a nástupem normalizace v armádě.¹⁷ Respondenty (resp. narátory) tak lze v souladu s běžně užívanými kritérii vzorkování rozdělit do několika skupin, např. podle věku (roč. nar. v rozmezí let 1925–1948), pohlaví (48 mužů, 2 ženy) a úrovně dosaženého vzdělání (11 středoškolské, 11 vyšší odborné, 24 vysokoškolské, 4 postgraduální), resp. dle konkrétního druhu vojska, u něhož po většinu doby strávené v armádě sloužili, hodnosti, které dosáhli nebo specializace.¹⁸ Na tomto místě je však třeba upozornit na důležitý aspekt týkající se povahy vzorku, kterým je homogennost národnostního rozvrstvení. Ačkoliv se výzkum zaměřuje na československou armádu, vzorek tvoří především Češi nebo tzv. federální Slováci, kteří ve zkoumaném období dlouhodobě sloužili (a tedy často i žili) na území Čech. V tomto ohledu se tedy jedná výlučně o „český“ pohled na vojenskou profesi.¹⁹

¹⁶ Většina zvukových záznamů, spolu s transkripty a další dokumentací, je součástí sbírky Rozhovory Centra orální historie při Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. (COH ÚSD AV ČR), zbývající rozhovory jsou uloženy v osobním archivu autora.

¹⁷ Ve výzkumném vzorku je zastoupeno celkem 27 rehabilitovaných („osmašedesátníků“) a 23 nerehabilitovaných („normalizačních“) vojáků z povolání. Tento faktor se však do reflexe tématu, o němž pojednává tato studie významným způsobem nepromítl.

¹⁸ Ve výzkumném vzorku bylo zastoupeno celkem 21 příslušníků pozemního vojska, 22 představitelů vojenského letectva a 7 zástupců protivzdušné obrany státu. V hodnostní rovině lze pamětníky dále rozdělit do dvou přibližně stejně početných skupin. První skupinu tvoří nižší důstojníci (v 60. letech začínali zpravidla v hodnosti poručík a na konci dekády dosáhli hodnosti kapitán či major), zatímco druhá skupina je složena z vyšších důstojníků (v hodnostech kapitán či major na začátku a podplukovník či plukovník na konci zkoumaného období).

¹⁹ Pro slovenský pohled na problematiku ČSLA viz např. ŠTAIGL, Jan – ŠTEFANSKÝ, Michal: *Vojenské dejiny Slovenska VI. (1945–1968)*. Bratislava, Magnet Press Slovakia 2007; BAKA, Igor – MASKALÍK, Alex – MEDVECKÝ, Matej – MINAŘÍK, Pavel: *Vojenské dejiny Slovenska VII. (1968–1992)*. Bratislava, Magnet Press Slovakia 2016.

Z teoretického hlediska vycházím z tzv. kulturního modelu vojenských dějin, jehož autorem je John Lynn, který vytvořil ucelený teoretický nástroj pro zkoumání nejrůznějších témat z oblasti militárních dějin prostřednictvím antropologických přístupů. Lynn rozlišuje mezi ideologickým diskursem války a vojenské služby na straně jedné a praktickou zkušeností s ním na straně druhé. Zatímco první rovina zahrnuje dominantní koncepce, hodnoty a ideály, které společně vytváří jakousi ideálně-typickou normativní (společenskou) představu o válce, armádě a vojenské službě, druhá zkušenostní rovina zachycuje její úspěšné či neúspěšné uvádění do praxe, a to skrze aktérskou reflexi.²⁰

V první (oficiální) rovině se proto opírám převážně o oficiální dobové materiály armádní provenience (příručky, řády, předpisy apod.) a dobové sociologické výzkumy, jejichž autory byli zejména pracovníci tehdy nově zřízeného Vojenského ústavu sociálních výzkumů (1963), který byl však krátce po roce 1968 zrušen. V druhé (zkušenostní) rovině poté vycházím z již zmiňovaných rozhovorů s dobovými aktéry. V tomto případě se opírám o paradigma sociálního konstruktivismu a předpoklad psychologů, že příběh je nositelem (mnohdy nevědomé) interpretace.²¹ Klíčovou roli v tomto procesu sehrává lidská paměť, která umožňuje vědomí kontinuity a identity subjektu.²² Jedinec konstruuje minulé události a jednání v osobních narativních jednotkách, aby tak dal najevo určitou identitu a způsob života. Paměť a vyprávění se vzájemně ovlivňují, přičemž výsledkem jejich společného působení je právě identita subjektu, která nepředstavuje nějakou neměnnou danost ale naopak mnohvrstevnatý a dynamický proces, v němž se odráží „významní druzí“, tedy jedinci či skupiny, k nimž člověk pociťuje určitou sounáležitost. Přikláním se tak k individualistickému pojetí kolektivní paměti, které vychází z představy, že paměť (ať už individuální či skupinová) je především sociálním fenoménem, přičemž hlavní roli zde sehrává jazyk.²³ Jako prostředek k rozpletení spletité sítě aktérských strategií a narativů proto používám metodu narativní analýzy²⁴ a inspiroval jsem se také konceptem tzv. referenčních rámců, zjednodušeně řečeno významem a vlivem socio-historického, prostorového, situačního a individuálního kontextu na

²⁰ LYNN, John A.: *Battle: A History of Combat and Culture*. New York, Basic Books 2003, s. 367–369.

²¹ Viz BERGER, Peter L. – LUCKMANN, Thomas: *Sociální konstrukce reality: Pojednání o sociologii vědění*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 1999.

²² Identita je v tomto kontextu chápána jako vědomě konstruované, časově strukturované a proměnlivé pojetí sebe sama (jako příslušníka kolektivu, nositele sociální role a jedinečné osoby), které je součástí nerefléktovaného, biologického a psychologického „já“. Viz BURKE, Peter J. – STETS, Jan E.: *Identity Theory*. Oxford, Oxford University Press 2009, s. 9–10.

²³ HALBWACHS, Maurice: *Kolektivní paměť*. Praha, SLON 2010.

²⁴ Konkrétně se jedná o kombinaci autobiografické a epizodické narativní analýzy, a to zejména s odkazem na tradici hermeneutického pojetí Fritze Schütze. K tématu narativní analýzy přehledně viz např. HÁJEK, Martin – HAVLÍK, Martin – NEKVAPIL, Jiří: Narativní analýza v sociologickém výzkumu. Přístupy a jednotící rámec. In: *Sociologický časopis*, č. 2 (2012), s. 199–223.

dobové jednání aktérů (včetně současných kontextů, které narátoři retrospektivně promítají do svého vyprávění, a které tak mohou ovlivnit aktuální způsob konstrukce osobních či epizodických narativů).²⁵

Z výše uvedeného vyplývá, že tento text si rozhodně neklade za cíl podat „objektivní“ obraz o vztahu armády a společnosti v 60. letech minulého století, ale chce být spíše jakýmsi exkursem do subjektivních a kolektivně sdílených (konstruovaných a rekonstruovaných) představ tehdejších vojáků (příslušníků specifické profese) a mechanismech jejich vzpomínání.

Armáda a civilní obyvatelstvo: ve víru stereotypních představ

Veřejný obraz armády byl v 60. letech výsledkem kombinace celé řady faktorů. Jedním z nepopíratelných objektivních faktů, který přispěl k negativnímu pohledu na ČSLA, byly dlouhodobě rostoucí náklady na ozbrojené síly, jež zejména v druhé polovině dekády neúměrně zatěžovaly československou ekonomiku, která se jen pozvolna zotavovala z kolapsu třetí hospodářské pětiletky.²⁶ I přesto převážně negativní postoj tehdejší většinové společnosti vůči armádě vycházel spíše z kolektivně sdílených představ, jejichž část stála na empirickém základě, přičemž společným jmenovatelem bylo již zmiňované pacifistické postoje české veřejnosti. Vlivem anekdotických vyprávění mladých mužů, kteří se vrátili z dvouleté povinné základní vojenské služby (a jejichž narativy byly zpravidla v příkrém rozporu s oficiálně prezentovaným obrazem ČSLA) tak byl veřejný diskurs o armádě utvářen převážně stereotypy.

Izolované prostředí, vysoká míra byrokratizace a politizace, podřízení se autoritám, snaha o maximální utajení armádních záležitostí, nadstandardní platové ohodnocení a benefity v podobě materiálního a sociálního zabezpečení vojáků, možnost poměrně rychlého kariérního růstu, aktuální domácí i zahraniční politická situace a viditelná závislost ČSLA na sovětské armádě vytvářely, společně s obecně sdílenou představou o nenáročnosti vojenské profese a minimálních předpokladech nutných pro její výkon, jakýsi těžce uchopitelný mix subjektivních předpokladů a objektivních faktů, jehož výsledkem byla závist a opovržení veřejnosti směrem k vojákům z povolání, ale částečně i obava a respekt vůči nim.²⁷ Všechny výše zmíněné předsudky a klišé lze nalézt také v narativech pamětníků.

²⁵ WELZER, Harald – NEITZEL, Sönke: *Vojáci: Protokoly o boji, zabíjení a umírání*. Praha, Academia 2014, s. 20–21.

²⁶ FUČÍK, Josef: Rozpočtové výdaje na obranu v zemích Varšavské smlouvy v letech 1955–1989. In: KRČ, Miroslav a kol.: *Vojenské výdaje v letech studené války a po jejím skončení*. Praha, Ústav mezinárodních vztahů 2000, s. 74.

²⁷ Sociologický výzkum z první poloviny roku 1967 ukázal, že více než 90 % dotázaných vojáků z povolání bylo nespokojeno se tehdejším stavem veřejného mínění o armádě, přičemž tento počet se zároveň domníval, že veřejnost je nedostatečně informována o životě a práci příslušníků armády. Více než 55 % respondentů pak vyjádřilo k veřejnému mínění na úlohu armády výrazně skeptické stanovisko (vysoko nad průměr svým skeptickým postojem vynikali důstojníci středních věkových, služebních a hodnostních kategorií). Viz PEČKA,

Terčem kritiky ze strany veřejnosti se podle pamětníků stalo především platové ohodnocení vojáků z povolání, přičemž samotná náročnost vojenské služby nebyla v tomto případě podle nich brána v potaz.²⁸ Naopak, pozitivní změny podmínek služby vojáků z povolání a později jejich požadavky na zlepšení vedly v polovině 60. let k dalšímu zhoršení vztahu veřejnosti k armádě a k názorům, že vojákům z povolání se dostává řady nezasloužených preferencí a výhod.²⁹ Ruku v ruce s názory o (ne)náročnosti vojenské profese šly také předsudky o nízké inteligenci samotných vojáků z povolání. O důstojnících se tak v pejorativním významu běžně hovořilo jako o „zelených mozcích“, „lampasácích“, „furtáčích“ či „gumách“.³⁰ Tito lidé pak podle většiny lidí sloužili v armádě buď proto, aby si zde mohli léčit své komplexy (zejména uplatňovat nenaplněné mocenské ambice), anebo aby se vyhnuli manuální či intelektuální práci, na níž by v civilu nestačili. Na paušalizaci tohoto typu, na jejichž šíření se (oprávněně či neoprávněně) podíleli zejména vojáci základní služby, čerpající ze svých zkušeností s některými (pod)důstojníky, poté doplácely ozbrojené síly jako celek, ale zejména kvalifikovaní vojáci-specialisté, jejichž činnost vyžadovala specifické znalosti a zpravidla také vysokoškolské vzdělání.

Obdobnou reflexi lze nalézt v otázce existence černého trhu a nadměrné spotřeby alkoholu v armádě. Ani tyto fenomény totiž nebyly narátory v rozhovorech nijak zásadněji tematizovány.³¹ Rozkrádání (v dobovém vojenském slangu „přemíst'ování“) vojenského materiálu bylo ve vyprávěních redukováno pouze na drobnosti typu náradí či pracovního oděvu, a to zcela v souladu s okřídleným rčením z dob socialismu – „kdo neokrádá stát, okrádá rodinu“. Výjimkou představovalo pouze „kšeftování“ s pohonnými hmotami, které bylo v několika případech zmíněno v kontextu rozsahu organizované trestné činnosti. V obou případech narátoři zpravidla argumentovali formou generalizace, tzn., pokud se s takovými

Jaroslav – PURKRÁBEK, Miroslav: Základní životní podmínky vojáků z povolání. In: *Vojenská mysl*, č. 2 (1968), s. 84.

²⁸ *Lidi viděli jenom ty výhody, neviděli nevýhody toho povolání, že sobota, neděle musím sedět doma na hotovosti jako důstojník, že si nemůžu vybrat dovolenou v létě, že si jí vybírám na podzim, zjara nebo v zimě. Že jsou Vánoce a musím jít do služby. Tyhle věci oni neviděli. Že musím žádat a prosit o každou sebemenší věc, nemůžu se rozhodovat sám. Prostě feudalismus takového dost hrubého zrna. A ještě to bylo vydávané, že musíme být hrdí na to, že sloužíme v socialistické armádě. [...] Viděli zadarmo uniforma, plat vyšší než průměrný, rekreace, že jsme měli, [...] nárok na rehabilitace, to bylo mimo dovolenou čtrnáct dnů ještě navíc. No a někteří se s tím chlubil, takže samozřejmě [...] lidská závist zapracovala. A tak se někdy stalo: „vy máte tohle, vy máte támhle to, a my co děláme, nemáme nic a dřeme na vás!“* Rozhovor s L. P. vedl Ivan Kopečný, 17. 8. 2011. Sbírká *Rozhovory*, COH ÚSD AV ČR.

²⁹ BÍLEK, Jirí – LÁNÍK, Jaroslav – MINAŘÍK, Pavel – POVOLNÝ, Daniel – ŠACH, Jan: *Československá lidová armáda v koalicičních vazbách Varšavské smlouvy: Květen 1955–srpen 1968*. Praha, Ministerstvo obrany ČR 2008, s. 209.

³⁰ VOTRUBA, Adam: *Kultura vojáků základní služby*. In: JANEČEK, Petr (ed.): *Folklor atomového věku: Kolektivně sdílené prvky expresivní kultury v soudobé české společnosti*. Praha, Fakulta humanitních studií UK – Národní muzeum 2001, s. 52.

³¹ *Kradlo? Tam nebylo co! Moje žena vždycky říkala: za třicet šest let u letectva jsi mohl mít doma vrtulník!* Rozhovor se Z. Z. vedl Jiří Hlaváček, 19. 9. 2013. Sbírká *Rozhovory*, COH ÚSD AV ČR.

jevy setkali v praxi, pak se (co do způsobu a rozsahu) podle nich nejednalo o specifický rys vojenského prostředí ale o běžnou součást každodenního života socialistické společnosti před rokem 1989.

Poslední stereotyp je spíše interního charakteru a dotýká se národnostní otázky, konkrétně přiměřeného zastoupení vojáků slovenské národnosti v rámci ČSLA, které bylo zakotveno již v Košickém vládním programu z dubna 1945. Počátkem 60. let proto vedení armády vypracovalo dlouhodobý strategický plán národnostní politiky v ozbrojených silách, jehož předpokladem bylo, že v roce 1970 bude národnostní skladba důstojnického sboru odpovídat národnostní kompozici obyvatelstva ČSSR. Stanovených počtů se však, ani přes pozitivní diskriminaci vojáků slovenské národnosti ve vojenském školství a vynaložené úsilí stranických orgánů, nepodařilo dosáhnout.³² Jejich podíl v ČSLA tak zůstával nadále nízký (tvořili cca jen 20 % důstojnického sboru).³³ Zásadní dopad na tento stav měla mimo jiné i skutečnost, že pouze 15 % funkcí plánovaných pro důstojníky bylo u útvarů dislokovaných na Slovensku.³⁴ Snaha nejvyšších funkcionářů armády i KSČ „dát prostor“ slovenským kádrům, tak aby byly naplněny předepsané národnostní kvóty, se však nesesetkala s pochopením u českých důstojníků ani u mužstva, což vedlo ke vzniku fenoménu tzv. nepsaného podtatranského ČVO, jak byli ironicky označováni důstojníci, jejichž jediným určujícím předpokladem pro jmenování do funkce byla právě slovenská národnost. Protěžování slovenských důstojníků na různých postech ČSLA vnímali negativně všichni narátoři a osobní zkušenost s protekcí tohoto typu měla více než polovina pamětníků, přičemž nekompetentní důstojníci jako by se v jejich vyprávěních rekrutovali především z řad vojáků slovenské národnosti, což bylo nejčastěji zdůvodňováno rurálním charakterem slovenské části republiky.³⁵ Určitý despekt vůči Slovákům, obdobně jako vůči Maďarům, byl patrný také při hodnocení mužstva (tj. vojáků základní služby). Zajímavostí je, že jak u důstojníků, tak u vojáků slovenské národnosti bylo shodně poukazováno na nízkou inteligenci, ale u mužstva byla zároveň vyzvedávána pracovitost a dobrosrdečnost slovenských vojáků, zatímco slovenským důstojníkům tyto pozitivní vlastnosti narátoři nepřisuzovali. Svou roli zde proto

³² *Chodil vtip, že z Bratislavy byl někdo nominován, že půjde do Prahy na ministerstvo. Co tam budeš dělat? Slováka! Ta tendence tady byla neustále, takové to jejich [Slováků] upřednostňování.* Rozhovor s J. KA. vedl Jiří Hlaváček, 15. 11. 2012. Osobní archiv autora.

³³ Podle interních dokumentů sloužilo k 1. 1. 1968 v ČSLA celkem 8 326 důstojníků (včetně generálů) a 2 701 praporčíků slovenské národnosti. Viz MASKALÍK, Alex: Podklad pre Akčný program MNO z roku 1968 o národnostnej otázke. In: *Vojenská história*, č. 4 (2011), s. 120.

³⁴ Na počátku roku 1966 sloužilo v ČSLA, vedle Slováků, také téměř 650 důstojníků jiných národností než české, z toho okolo 400 Ukrajinců a 150 Maďarů. Viz BÍLEK, Jiří – LÁNÍK, Jaroslav – MINAŘÍK, Pavel – POVOLNÝ, Daniel – ŠACH, Jan: *Československá lidová armáda v koaličních vazbách Varšavské smlouvy: květen 1955–srpen 1968*, s. 149.

³⁵ Včetně jednoho narátora slovenské národnosti, jeho pozice však byla specifická, protože sloužil jako lékař. Ačkoliv se podle svých slov osobně ve vojenském zdravotnictví s tímto fenoménem nikdy nesesetkal, obecně považoval jeho existenci za problém, který poškozoval obraz slovenských příslušníků v ČSLA.

může sehrávat také nepopiratelná rivalita v rámci důstojnického sboru. Vyprávění bylo navíc často doprovázeno národním stereotypem o nevděčnosti Slováků vůči Čechům, ať už v kontextu vývoje v letech 1918–1938 nebo po roce 1993.³⁶

Výše uvedená analýza se dosud opírala spíše o kolektivně sdílené generalizující představy, s nimiž byli vojáci konfrontováni obvykle nepřímo (snad pouze s výjimkou slovenské otázky), resp. tyto představy byly součástí veřejného diskursu o armádě. Při podrobnějším rozboru vzpomínek však zjistíme, že v okamžiku, kdy se přesuneme z roviny veřejného vnímání na rovinu individuálních interakcí, stává se celá problematika vztahu armády s civilisty komplexnější, definice situace (ve smyslu dominantního kulturně-hodnotového vzorce) proměnlivá a aktéřská reflexe překvapivě méně negativistická.

Jako příklad může posloužit reflexe vnímání vojenského stejnokroje, jakožto viditelného prvku, který odlišuje příslušníky armády od zbytku společnosti. Percepci důstojnické uniformy lze totiž napříč rozhovory interpretovat různými způsoby. Voják v uniformě na ulici či v hromadném dopravním prostředku mohl zůstat většinou lidí nepovšimnut, zatímco u některých jedinců mohl vzbuzovat obavu ale i respekt.³⁷ Každodenní dojíždění z/do kasáren v uniformě patřilo v rozhovorech k vůbec nejrozšířenější formě „kontaktní“ s veřejností. Při interpretaci těchto narativů však nesmíme zapomínat, že v 60. letech nebylo setkání s vojákem na ulici, s ohledem na početní stavy ČSLA, ničím neobvyklým. Při analýze a interpretaci je proto třeba vnímat uniformu také v kontextu dobových referenčních rámců, které s sebou mohou nést specifické konotace, a to zejména ve společnostech totalitárního typu. V tomto případě se jedná o mocenskou symboliku vojenského stejnokroje, který může u určitých lidí budit respekt, a to nikoliv z povahy vojáka jakožto obránce vlasti, ale spíše jako ochránce stávajících pořádků, čímž se uniforma stává také symbolem potenciální represe. Svou roli pochopitelně, vedle osoby samotného nositele, sehrával také sociální prostor, kde ke kontaktu docházelo a předpokládaná role účastníků v něm. Typicky zmiňovanou situací v rozhovorech bylo např. nakupování vojáků z povolání v uniformě, přičemž i v tomto případě vystupoval do popředí symbolický mocenský kapitál

³⁶ *A ten Slovák, jak jsem ti o něm říkal, ten velitel útvaru, to byl vůl jak anděl! Oni to vůbec nedocenili a dodneška si toho neceněj! Co my jsme jim všechno dali! Kdyby nebylo Masaryka, tak tam doted' pasou ovce a svítej si petrolejkama.* Rozhovor s J. BU. vedl Jiří Hlaváček, 1. 5. 2009. Osobní archiv autora.

³⁷ *Dojížděl jsem autobusem, jezdil jsem celou dobu v uniformě, nikdy mi v autobusu nikdo nic neřekl, že by mi nadával nebo se mi posmíval? Nezaregistroval jsem nic takovýho.* Rozhovor s J. F. vedl Jiří Hlaváček, 28. 2. 2013. Sbírkový rozhovor, COH ÚSD AV ČR.

uniformy, na jehož základě bylo jejím nositeli poskytnuto nadstandardní zacházení (ať už byl jeho příčinou skutečný respekt k vojákům a k jejich profesi či obava z nich).³⁸

Vztah veřejnosti k armádě byl dále ovlivňován trvalou přítomností vojsk v daném městě či regionu. V případě, že se jednalo o historicky velká posádková města, byl vztah civilistů k ČSLA obvykle vřelejší, protože vojáci představovali součást místního koloritu a armáda zároveň přispívala k rozvoji lokality, ať už v podobě brigád či přímo výstavby infrastruktury a obecních objektů. Odlišná situace byla na venkově nebo v maloměstech, v nichž mělo působení armády z různých příčin spíše dočasný charakter, a zejména pak v nově zřizovaných posádkách, kde byli příchozí vojáci často konfrontováni s ostražitostí a obavami starousedlíků z nově příchozích. Armáda v tomto případě představovala cizí prvek narušující stávající poměry, přičemž ozbrojené složky byly zároveň vnímány jako mocenská instituce s vlastními zdroji, protože vojáci žili s rodinami převážně na sídlištích, jejichž výstavbu financovala právě armáda. Tato sídliště stála zpravidla na periferii měst, což ještě umocňovalo charakter uzavřené elitářské komunity vojenských profesionálů s nadstandardními příjmy.

Vedle veřejného prostoru, kde mohli civilisté na vojáky narazit prakticky kdekoliv, bylo naladění veřejnosti vůči armádě, tak jak jej reflektovali sami narátoři v podobě emočně zabarvených tvrzení, významně ovlivněno nejen stereotypy, ale především účelem, místem a formou vzájemného setkávání. Výlučně pozitivní úlohu tak armáda sehrávala např. v případě různých výpomocí, ať už se jednalo o nasazení při mimořádných krizových situacích (přírodní katastrofy, nehody, požáry apod.) nebo o krátkodobou či dlouhodobou výpomoc národnímu hospodářství (zemědělství, průmysl, výstavba a údržba infrastruktury), popř. o dobrovolné brigády vojáků v době osobního volna a o víkendech. Obdobným způsobem tehdejší poměry hodnotili také samotní pamětníci. Ústředním motivem všech narativů byla morální povinnost armády pomáhat dle potřeby, a to i za cenu narušení výcvikového plánu (velmi často v této souvislosti zaznívalo v rozhovorech dobové spojení „armáda pro lid“). Okamžitá pomoc občanům v krizových situacích představovala pro většinu vzpomínajících pádný argument vůči veřejné kritice o nepotřebnosti armády.

³⁸ *Tenkrát se muselo chodit v uniformách. Vím, že když jsem [...] chodila do masny, tak někdy na mě koukali, někdy na mě nekoukali, ale většinou prostě říkali, jo, máme podpultový maso, dáme vám.* Rozhovor s M. K. vedl František Jedlička, 20. 11. 2013. Sběrka *Rozhovory* COH ÚSD AV ČR.

Vyprošťovací tank na podvozku T-34 (plukovní taktické cvičení v Boleticích, 1962).³⁹

Také v případě oficiálních slavnostních akcí, na nichž se armáda prezentovala (tj. vojenské přehlídky, kulturní akce, účast na spartakiádách apod.) byla přijímána veskrze pozitivně, přičemž zdůrazňován byl především její obranný charakter a vysoká bojová připravenost. Zvláštní událost představovala veřejná vojenská přísaha, kterou mnozí narátoři reflektovali jako oblíbenou událost, jíž se civilisté účastnili velmi rádi. Nicméně, jak upozornil jeden z narátorů, bez ohledu na nepopiratelný emoční a rituální význam celého slavnostního aktu, jehož podstatou byla veřejná proklamace závazku bránit Československo a jeho státní zřízení proti „jakémukoliv“ nepříteli, byla prvotním motivem přítomnosti (rodičů, partnerek, příbuzných a přátel vojáků) nikoliv podpora instituce armády jako takové, ale především možnost setkat se (poprvé od absolvování měsíčního přijímače) se svými blízkými. Veřejnost mohla s vojáky a jejich technikou přijít do kontaktu také na každoročních oficiálních oslavách za účasti ČSLA, které se konaly v průběhu celého roku u příležitosti různých významných výročí. Slavnosti tohoto typu představovaly ritualizovanou formu prezentace a legitimizace komunistického režimu, přičemž účastí armády měla být demonstrována jeho síla. Nejmasovější formou prezentace československé branné moci a ozbrojených sil v 60. letech zůstávala, stejně jako v předcházejícím období, květnová vojenská přehlídka k výročí osvobození Československa Rudou armádou (od roku 1951 tradičně konaná na Letenské pláni). Většina pamětníků však podle svých slov nepřisuzovala vojenským přehlídkám žádný větší význam a vnímala je jako pouhou demonstraci síly.

Naopak, společenskou událostí, při níž tehdejší veřejnost vojáky (téměř bezmezně) „milovala“, byla spartakiáda. Skladby vojáků na II. a III. celostátní spartakiádě v letech 1960

³⁹ Zdroj: Soukromý archiv autora.

a 1965 patřily k těm vůbec nejnáročnějším z celého programu a logicky tedy i k těm nejpobulárnějším. Díky měsícům několikahodinového dennodenního nácviku v posádkách a týdnům zkoušení na Strahovském stadionu se vlastní cvičení mohlo skládat z náročných cviků a složité choreografie, jejichž záměrem bylo představit armádu nového (socialistického) typu, která je připravena bránit svou vlast, ale zároveň se jedná o „mírovou armádu“, která není odtržena od lidu.⁴⁰ Spartakiáda zároveň pro vojáky představovala událost svátečního charakteru, jejíž podstatou bylo vybočení z každodenní rutiny vojenského života v kasárnách. Toto vybočení však nemělo pouze povahu oficiálního rituálu (hromadné masové cvičení na podporu a „oslavu“ vládnoucího režimu), ale i neoficiálního uvolnění z vazeb (bujaré veselí, alkohol, sexuální dobrodružství aj.) ještě umocněného prostředím a možnostmi pražské metropole (kultura, nakupování, cizinci apod.). Narátoři z řad příslušníků důstojnického sboru tak v tomto případě víceméně potvrzují dosavadní obraz spartakiád utvořený na základě vzpomínek několika generací vojáků základní služby.

Ztráta času nebo přínos: vojenská základní služba v pamětnické reflexi

Základní vojenská služba (ZVS) jako povinná služba v armádě patří mezi mechanismy, které v posledních několika staletích významně ovlivňují fungování mnoha ozbrojených sborů po celém světě. Myšlenka všeobecné branné povinnosti našla své uplatnění poprvé ve Francii na konci 18. století a právě v této době se zrodila také představa národa ve zbrani, čímž se vojenská služba stala povinností a právem každého občana v jeho vztahu vůči státu.⁴¹ Nové způsoby válčení a utváření národních států si v následujících staletích vyžádaly postupné umenšení téměř výlučně profesionálního charakteru armády a jeho nahrazení armádou masového typu, jejíž jádro tvořili právě branci, kteří cítili (či měli cítit) závazek vůči svému národnímu (či třídnímu) společenství.

V roce 1949 v Československu vstoupil v platnost nový branný zákon, který potvrdil základní vojenskou službu v délce dvou let a stanovil brannou povinnost pro muže ve věku od 17 do 60 let s plánovaným odvodem v 18 letech. Dva roky, které museli vojáci strávit na vojně, přitom představovaly pro Československo standard již od roku 1934 a po vzniku Varšavské smlouvy víceméně odpovídaly délce základní vojenské služby v ostatních členských státech.

⁴⁰ ROUBAL, Petr: *Československé spartakiády*. Praha, Academia 2016, s. 159–166.

⁴¹ Zatímco před rokem 1789 byla vojenská služba považována za vhodnou jen pro ty, kdo k ní byli vychováni v rámci svého společenského postavení nebo přinuceni, o více než sto let později byly armády tvořeny představiteli všech společenských skupin i povolání. Viz KEEGAN, John: *Historie válečnictví*. Praha – Plzeň, Beta Dobrovský 2004, s. 301.

Samotná vojenská služba měla z pohledu státní moci několik nezanedbatelných funkcí. V 60. letech byla nejen garantem obrany státu a nástrojem občanské výchovy, ale také důležitým agitačním prostředkem ideologizace širokých vrstev obyvatelstva. Armáda umožňovala indoktrinovat, disciplinovat a socializovat celé generace branců. V některých případech je tak možné hovořit dokonce o procesu civilizačním.⁴² Mladý muž, jemuž se nepodařilo vyhnout odvodu, byl v podmínkách relativní izolace po dobu dvou let soustavně vystavován pedagogickému působení důstojnického sboru, který tak dostal jedinečnou příležitost vytvořit z něj „nového“ (socialistického) člověka.⁴³ Proto také byla ZVS v rámci veřejného diskursu tradičně chápána jako určitý přechodový rituál, o čemž svědčí slovní spojení typu „vojna dělá z chlapců chlapi“ nebo „vojna není kojná“.⁴⁴ Pro mladého muže, který se po ukončení studia či vyučení ocitl na prahu dospělosti (tj. před zahájením profesní kariéry), představovala povinná vojenská služba určitou formu sociální iniciace, jejímž prostřednictvím vystoupil z chlapeckého světa a ocitl ve „světě dospělých mužů“ schopných bránit svou vlast.⁴⁵ Není proto překvapením, že o liminální a maskulinní povaze ZVS (a zároveň despektu vůči těm, kteří se vojenské službě snažili vyhnout) se v rozhovorech zmiňovala rovněž většina pamětníků. Nováčci, kteří nastoupili k výkonu ZVS, se ze dne na den ocitli ve zcela novém prostředí a podmínkách, kde na ně byly kladeny neobvyklé požadavky, zejména pokud jde o psychickou odolnost. Svou roli sehrávalo odloučení od domova a blízkých, větší a soustavnější fyzické vypětí, omezená volnost pohybu, přísnější normy jednání i vystupování, podřízení se autoritám za všech okolností, omezené finanční zabezpečení, sžívání se s neznámými lidmi, ale i nutnost fungovat v rámci nově utvořeného kolektivu.⁴⁶

Pamětníci v tomto ohledu často vycházeli z premisy, že kvalita vojenského kolektivu je přímo odvislá od prestiže „zbraně“, u níž branci sloužili (tj. motostřelci, tankisti, letci apod.). Tento předpoklad je nicméně značně zjednodušující a nesmíme zapomínat, že v tomto případě vycházíme z dílčího pohledu jedné skupiny (vojenských profesionálů) na druhou (vojáky základní služby). Na druhou stranu, srovnáme-li názory pamětníků s výsledky dobových sociologických průzkumů, jež byly v polovině 60. let prováděny přímo mezi vojáky základní služby, zjistíme, že výzkumníci došli prakticky k obdobným závěrům, když dávali

⁴² KILIAS, Jaroslav: Válka, armáda, stát a národ. Byrokracie, disciplína a nacionalismus. In: *Historická sociologie*, č. 1 (2009), s. 53.

⁴³ SKALKA, Jaromír: Sebeuvědomování socialistické vojenské pedagogiky. In: *Pedagogika*, č. 5 (1969), s. 735.

⁴⁴ V roce 1965 se téměř 73 % obyvatelstva domnívalo, že ti, kdo prošli základní vojenskou službou, jsou lépe připraveni na samostatný život. Viz KOLDINSKÁ, Marie – ŠEDIVÝ, Ivan: *Válka a armáda v českých dějinách*, s. 187.

⁴⁵ V kontextu ZVS tedy lze hovořit o odvodu brance, jeho pobytu v kasárnách a následném znovu začlenění do společnosti.

⁴⁶ LINHA, Miroslav: *Příručka pro poddůstojníky*. Praha, Naše vojsko 1967, s. 85.

do souvislostí nižší prestiž zbraně, horší kádrové složení a převahu manuální práce s nižší spokojeností a s kvalitou vojenského kolektivu.⁴⁷ Autoři těchto výzkumů však zároveň jedním dechem dodávají, že hodnocení vojenského kolektivu je vždy výslednicí mnoha faktorů, přičemž přitažlivost zbraně, prostředí výcviku a výběr vojáků sehrávají důležitější roli, než nižší stupeň prestiže dané jednotky či zbraně, čímž výsledky, k nimž došli, zároveň značně relativizují.⁴⁸ „Dobrý“ vojenský kolektiv tedy nebyl nutně odvislý od druhu vojska, u něhož vojáci sloužili, ale souvisel především s morálními a charakterovými kvalitami jednotlivců, z nichž se skládal. Ačkoliv existovala poměrně vysoká šance, že „inteligentnější, zručnější či odborně zdatnější“ jedinci budou zařazeni k útvarům s vyššími požadavky na své vojáky (jako bylo např. letectvo, raketové vojsko apod.), nebylo tím automaticky zaručeno, že takový kolektiv bude po „lidské“ stránce vždy fungovat, jakkoliv řada kolektivních činností v armádě mohla pochopitelně přímo determinovat i vztahy (např. několikačlenná obsluha zbraní předpokládala nutnou kooperaci).⁴⁹

V kontextu narativní reflexe důstojnického sboru je třeba konstatovat, že vojáci základní služby byli všemi narátory vnímáni výlučně v pozitivních konotacích. Obecně lze konstatovat, že pamětníci v narativech reflektovali vojáky základní služby především jako své svěřence a pociťovali k nim často až otcovské sklony, přičemž vzájemný vztah hodnotili obvykle jako bezproblémový.⁵⁰ Paternalismus byl nejpatrnější při reflexi vypjatých mezinárodních situací z počátku 60. let (druhá berlínská krize a karibská krize). V této době jako by se ve vyprávěních do určité míry (byť pouze na krátkou dobu) částečně stíraly rozdíly mezi důstojníky a řadovými vojáky. Upřednostňován byl spíše přátelský přístup a shovívavost na úkor disciplinace a formálních vojenských řádů.⁵¹ V tomto postoji však může hrát

⁴⁷ FAZÍK, Alexander – MUCHA, Jaroslav: *Sociologický výzkum postojů vojenské mládeže k vojenské službě a k některým stránkám vztahů ve vojenských skupinách*. Praha, Vojenská akademie Klementa Gottwalda – Vojenský ústav sociálních výzkumů 1969, s. 225.

⁴⁸ Nejvyšší frekvenci kladných pocitů vůči své příslušnosti ke kolektivu podle průzkumu vykazovali pohraničníci, dále vojáci speciálních, strážních a vojenských jednotek, žáci poddůstojnických škol a příslušníci spojovacích jednotek. Naopak, s nejvíce zápornými konotacemi se bylo možné setkat u vojáků radiotechnických, dělostřeleckých, železničních a ženijních jednotek. Viz tamtéž, s. 214.

⁴⁹ O tom, že kvalita vojenského kolektivu nebyla ve zkoumaném období samozřejmostí, svědčí např. postesek jednoho z vojáků uveřejněný na stránkách *Československého vojáka*: *Sloužím již na čtvrtém místě a všude jsem se setkal s pokrytectvím, podlézáním a egoismem. Z většiny vojáků se stará každý sám o sebe, kouká mít ze všeho užitek na úkor druhých. Toho vojenského kamarádství, o kterém se píše, je velmi, velmi málo. [...] Vím, že moje životní zkušenosti jsou ještě malé, ale co je platné hlásání myšlenky socialisticky žít, jestliže se člověk v praxi setká s něčím jiným. A stejnou měrou se to projevuje i v civilním životě. Moje zkušenost posledního roku zní: NEVĚŘIT. Nedospěl jsem k tomu lehce. Největší podíl na tom má vojenský kolektiv*. Svobodník M. Jiroušek: Hledá se důvěra. In: *Československý voják*, č. 1 (1965), s. 5.

⁵⁰ Podle dobového sociologického průzkumu mezi branci očekávali vojáci prvního ročníku ZVS od velitele především roli „spravedlivého“ a „objektivního“ kontrolora vnitřních vztahů, experta a otcovské postavy s neformálním přátelským vztahem k podřízeným. Viz RYŠKA, Miroslav: *Utváření postojů branců k důstojnickému sboru ČSLA*. In: *Vojenská mysl*, č. 8 (1968), s. 78.

⁵¹ Přestože během druhé berlínské krize v roce 1961 byla ČSLA částečně převedena na válečný stav (přidržením vojáků odcházejících do zálohy ve službě o další tři měsíce dočasně vzrostl početní stav téměř na 280 000 osob), nepatřila tato (československému území geograficky blízká) událost překvapivě mezi ty, o nichž by se narátoři

významnou roli také určitá míra stylizace do role důstojníků, kteří se starají o své mužstvo (jakkoliv ve skutečnosti to byla spíše úloha poddůstojníků).

I přes snahu narátorů dohlížet na fungování vojenského kolektivu nicméně nebylo v silách důstojníků (částečně i vlivem dobových nedostatků v organizační a řídicí práci velitelů a poddůstojníků) zabránit v rámci ZVS vzniku samostatného mikrosvěta s vlastními pravidly a sociálním řádem, jehož charakteristickým rysem byla neoficiální hierarchie vojáků odvozovaná z (jarních a podzimních) nástupních termínů.

Nejnižší postavení v této hierarchii měli nováčci, tzv. bažanti (ale i „holubi“, „ptáci“ či „myši“), z nichž se po prvních šesti měsících stali tzv. půlročníci (resp. „starší rajonisté“, slangově též „půlky“). Teprve po prvním odslouženém roce získali vojáci základní služby statut „mazáků“, přičemž v rámci této skupiny existovali ještě tzv. „supráci“, kteří měli do civilu nejbližší (slangově „měli to za pár“). Odlišně byli vnímáni také vysokoškoláci (tzv. absíci), kteří povinně studovali na vojenských katedrách při civilních vysokých školách a následně odsloužili pouze jeden rok ZVS. V důsledku tohoto kastování se mezi vojáky základní služby v 60. letech poprvé objevil fenomén, který lze popsat jako deformaci vztahu mezi prvním a druhým ročníkem základní služby, ale i mezi mužstvem a poddůstojníky.⁵² V rozhovorech samotných se nicméně vzpomínky na konkrétní případy šikany prakticky neobjevovaly. Takové zjištění lze interpretovat různě. Absence těchto narativů může být chápána jako potvrzení teze, že k masivnímu rozšíření podobných jevů u útvarů a jednotek ČSLA došlo teprve až v následujících dvou dekadách, tj. během 70. a 80. let.⁵³ Šikana nepochybně existovala i v 60. letech, ale byla spíše marginálním jevem a projevovala se „mírnější“ formou dočasné „penalizace“, tj. v podobě různých úsluh či sankcí, které „mazáci“ vyžadovali po „bažantech“.⁵⁴ I takové jednání nicméně mohlo v ojedinělých případech u některých jedinců vést až k pokusům o sebevraždu. Dalším vysvětlením může být skutečnost, že narátoři ze své pozice vojáků z povolání neměli možnost objektivně zjistit, do jaké míry byly podobné jevy u jejich jednotek rozšířené. A pochopitelně, je také možné (v komparaci s výsledky dobových

v rozhovorech zmiňovali nejčastěji. Mnohem větší hrozbu podle jejich názoru představovalo rozmístění sovětských raket středního doletu na Kubě v červenci 1962. Přestože ČSLA reagovala na situaci obdobným způsobem jako o rok předtím, přímé ohrožení území Spojených států podle pamětníků riziko války rapidně zvyšovalo. Společným jmenovatelem vzpomínek byl v tomto případě především nedostatek informací o aktuální situaci a s ním spojený strach z nejistoty dalšího vývoje.

⁵² BÍLEK, Jiří – LÁNÍK, Jaroslav – MINAŘÍK, Pavel – POVOLNÝ, Daniel – ŠACH, Jan: *Československá lidová armáda v koaličních vazbách Varšavské smlouvy: květen 1955–srpen 1968*, s. 202.

⁵³ TOMEK, Prokop: Šikana, skrytý problém Československé lidové armády po roce 1969. In: *Historie a vojenství*, č. 2 (2012), s. 31.

⁵⁴ MURÍN, Ivan: Neoficiálne spôsoby fungovania a ritualizácie života vojenskej komunity. In: *Slovenský národopis*, č. 3 (1994), s. 337.

průzkumů však spíše nepravděpodobné⁵⁵), že u některých útvarů ve zkoumaném období k takovým jevům skutečně nedocházelo (např. letectvo). Narátoři navíc opakovaně argumentovali tím, že šikana nebyla primárně problémem, který by vznikl v armádě. Řada sociálně narušených a neadaptovatelných jedinců přicházela podle nich do armády již z civilního prostředí a s ohledem na povinnost absolvovat vojenskou službu je nebylo možné odmítnout.⁵⁶ Zároveň však ani tak rigidní a byrokratizovaná instituce, jakou byla armáda, nebyla schopna zajistit permanentní dohled nad vojáky základní služby, který by mohl šíření patologických jevů alespoň částečně zabránit.

Pomyslným strašákem narátořů v souvislosti s průběhem ZVS nicméně nebyla pouze šikana, ale také další případy tzv. mimořádných událostí, jejichž počet v první polovině dekády nejprve mírně klesal, ale od roku 1965 začal opětovně růst.⁵⁷ Pamětníci nejčastěji vzpomínali na útky vojáků z kasáren (tj. opuštění útvaru mimo řádné vycházky či dovolené). Mnohem větší problém však pro armádu představovala tragická úmrtí vojáků základní služby, včetně sebevražd.⁵⁸ Tyto události významně poškozovaly její veřejný obraz, ale byly také zdrojem nemalé psychické zátěže důstojníků, kteří za svěřené vojáky zodpovídali.

Pokud bylo v úvodu této studie konstatováno, že veřejnost vnímala v průběhu 60. let armádu spíše jako zbytečnou organizaci, pak v otázce základní vojenské služby již taková shoda nepanovala. Na jedné straně byla povinná vojenská služba vnímána jako tradiční institut moderního státu a její absolvování tedy chápáno jako čestná povinnost každého muže; na straně druhé však převládal názor, že dva roky strávené na vojně představují z velké části jen ztrátu času. V individuálním hodnocení ZVS sehrávala roli celá řada faktorů (charakter branců, místo výkonu služby, kolektiv, nadřízení apod.), přičemž dobové průzkumy mezi vojenskou mládeží naznačují, že hlavním problémem nebyla ani tak sama povinnost absolvovat ZVS, ale

⁵⁵ Více než třetina respondentů odpověděla, že kvalita vojenských kolektivů je oproti těm civilním horší. Výrazné rozdíly v hodnocení se objevily u vojáků prvního a druhého ročníku, přičemž preferování civilního kolektivu u vojáků prvního ročníku bylo podle autorů výzkumu „nesporně ovlivněno jejich pozicí a rolí v jednotkách, zejména tím, že jsou do značné míry objektem direktivní manipulace, příkoří a ponižování“. Viz FAZÍK, Alexander – MUCHA, Jaroslav: *Sociologický výzkum postojů vojenské mládeže k vojenské službě a k některým stránkám vztahů ve vojenských skupinách*, s. 228.

⁵⁶ Tento názor odpovídá také závěrům průzkumu mezi veliteli, politickými pracovníky a funkcionáři ČSM, kteří uvedli, že *dost velká část mladých lidí si přináší z civilního života do vojenského života mnoho negativních vlastností hodnot*. Tamtéž, s. 235.

⁵⁷ V letech 1965–1968 došlo v armádě každoročně v průměru k více než 1 650 mimořádným událostem vážného charakteru (z toho se jednalo o cca 900 případů zběhnutí či svépomocného odloučení od útvaru, cca 80x došlo ke ztrátě zbraně a téměř 200x se některý z vojáků pokusil o sebevraždu). Mimořádné události si v tomto období každoročně vyžádaly na 270 lidských životů a více než 400 lidí bylo při nich zraněno. Viz BÍLEK, Jiří – LÁNÍK, Jaroslav – MINAŘÍK, Pavel – POVOLNÝ, Daniel – ŠACH, Jan: *Československá lidová armáda v koaličních vazbách Varšavské smlouvy: květen 1955–srpen 1968*, s. 202.

⁵⁸ Vysoká míra vojenská sebevraždnosti má v českých zemích dlouhodobou tradici, která sahá již do 20. let minulého století. Podle odhadů činila sebevraždnost v ČSLA v roce 1968 na 100 000 vojáků cca 66,5 případů, tedy dvakrát více než ve zbytku společnosti. Viz KOLDINSKÁ, Marie – ŠEDIVÝ, Ivan: *Válka a armáda v českých dějinách*, s. 300.

především její (abnormální) délka.⁵⁹ K obdobným závěrům se na konci 60. let přikláněli také někteří vojenští psychologové a sociologové, případné snahy o zkrácení ZVS však u politické reprezentace – s ohledem na závazky Československa vůči Varšavské smlouvě – neměly šanci na úspěch, protože by vedly k radikálnímu snížení početního stavu armády a tím i její bojové pohotovosti.⁶⁰

Význam vojenské služby představoval téma, kterému byla v rozhovorech věnována abnormální pozornost ze strany respondentů, přičemž s výjimkou jediného pamětníka zcela převládal názor, že plná profesionalizace české armády (k roku 2005) byla krokem špatným směrem. Samotnou reflexi významu vojenské služby pro civilní obyvatelstvo pak lze na základě obsahové analýzy narativů rozdělit do několika skupin, jejichž společným jmenovatelem je osobní (fyzické, mentální či zkušenostní) obohacení těch, kteří ZVS povinně absolvovali, a to zcela v souladu s (do zrušení ZVS rozšířeným) rčením „počkej, oni tě na vojně naučí!“.

Hlavní smysl ZVS byl v naprosté většině případů spatřován právě ve vštěpování těch správných hodnotových postojů a v rozvíjení pozitivních charakterových vlastností, mezi něž patřila samostatnost, zodpovědnost, kázeň nebo týmová práce, přičemž všechny tyto schopnosti doplňoval všestranný rozvoj psychické odolnosti a fyzické kondice.⁶¹ Druhým nejrozšířenějším argumentem pro zachování vojenské služby byla přenositelnost získaných dovedností do civilního prostředí. Narátoři v tomto případě opětovaně zmiňovali konkrétní praktické dovednosti technického rázu a jejich uplatnění v závislosti na své vlastní odborné specializaci. Zmínky byly zpravidla vztahovány k současnému vzdělávacímu systému a učňovskému školství (resp. absenci praxe při hledání zaměstnání, kterou by podle pamětníků mohla nahradit právě vojna). Až na posledním místě, pokud jde o četnost výskytu, lze v rozhovorech nalézt reflexi ZVS jakožto účinného prostředku občanské výchovy ve smyslu politické či ideologické indoktrinace. Na rozdíl od výše zmiňovaného nejrozšířenějšího významu ve smyslu rozvoje morálních hodnot a charakterových vlastností, v tomto případě narátoři hovořili o přímém působení na utváření pozitivního vztahu jedince ke státu, národu či vládnoucí ideologii.⁶²

⁵⁹ Ve výzkumu z roku 1965 se pro zkrácení ZVS vyjádřilo téměř 70 % respondentů z řad vojáků prvního a druhého ročníku. Viz FAZÍK, Alexander – MUCHA, Jaroslav: *Sociologický výzkum postojů vojenské mládeže k vojenské službě a k některým stránkám vztahů ve vojenských skupinách*, s. 97.

⁶⁰ Podle Tomka „staromazáctví“ mimo jiné dokazovalo, že téměř polovina mužstva zůstávala v druhém roce ZVS nevyužitá, což znamená, že výcvik většiny odborností by bylo možné zvládnout i za kratší dobu. Viz TOMEK, Prokop: *Šikana, skrytý problém Československé lidové armády po roce 1969*, s. 41.

⁶¹ Téměř 30 % respondentů z řad vojáků základní služby v sociologickém výzkumu z roku 1966 odpovědělo, že vojenská služba upevňuje osobní vlastnosti a návyky potřebné pro samostatný život a dalších 15 % se domnívalo, že umožňuje všestranný rozvoj člověka. Viz FAZÍK, Alexander – MUCHA, Jaroslav: *Sociologický výzkum postojů vojenské mládeže k vojenské službě a k některým stránkám vztahů ve vojenských skupinách*, s. 142.

⁶² *Když bych bral, jakou roli armáda sehrála ve vztahu k celé společnosti, tak si myslím, že tam převládaly naprosto pozitivní aspekty toho, jak byl ovlivňován mladý člověk, jak byl připravován na život svůj i na život v této společnosti. Myslím si, že dneska se tomu bude vytykat, že to byly řízené procesy, ale když to srovnám s tím, které*

Bez ohledu na to, jaký význam ZVS připisují sami nárotoři je však třeba uvést jeden důležitý fakt. Ačkoliv konkrétní individuální a kolektivní zkušenosti absolventů ZVS ve zkoumaném období nepochybně významně ovlivňovaly utváření stereotypního obrazu armády v očích veřejnosti, pohled mužů samotných na institut povinné služby se s postupem času mění. Zdá se, že vzpomínky na vojenskou službu představují specifický vzpomínkový útvar, pro nějž je charakteristická poměrně vysoká míra shovívavosti při zpětné pamětnické reflexi. Obecně lze konstatovat, že většina mužů, nehledě na své tehdejší stanovisko k ZVS a některým jejím negativním rysům (šikana, ztráta času, omezení svobody), vzpomíná po letech na dva roky strávené v kasárnách vesměs pozitivně, ba téměř s pocitem jisté nostalgie.

Závěr

Záměrem této studie bylo na základě narativní analýzy pamětnických reflexí profesionálních důstojníků ČSLA nastínit problematiku vzájemných vztahů mezi armádou a veřejností v 60. letech minulého století. Tyto vztahy ve světle výše uvedeného rozhodně není možné považovat za ideální. Lidová armáda, do které od 50. let každoročně proudilo obrovské množství financí, představovala ekonomickou zátěž pro československé hospodářství, ale ve věcech výzbroje a organizace zcela podléhala sovětským vzorům. Pod vlivem těchto skutečností nebyla již československou veřejností, zejména od poloviny 60. let, vnímána toliko jako symbol státní suverenity, ale spíše jako „věrný vazal“ Sovětského svazu. I přes komplikované partnerství armády s veřejností však ČSLA, zejména zásluhou direktivních politických rozhodnutí, nadále rostla a prošla zásadní modernizací a reorganizací, což částečně vyvažovalo její negativní obraz. K radikálnímu poklesu prestiže ČSLA došlo teprve až v důsledku nástupu tzv. normalizace na konci 60. let, a zejména pak na počátku 70. let.

Významný fenomén, který se spolupodílel na utváření tehdejšího negativního obrazu armády, představovala základní vojenská služba. Podíl aktérské zkušenosti absolventů ZVS na utváření tohoto obrazu však nelze považovat za konstantní, protože v průběhu času dochází k jeho relativizaci – zatímco v době jejího absolvování mladí muži mnohdy přispívají svou reflexí k zápornému obrazu armády; s odstupem doby se naopak stávají jejími zastánci. Vojna se totiž pro ně v mnoha případech zpětně stává symbolem období příjemného lelkování a alkoholového opojení, poznávání nových míst, ale i místem vzniku (ať už krátkodobých či

procesy působí na vědomí člověka dneska, a že je v tom značná anarchie až živelnost, [...] tak jestli by se dalo v minulosti [před rokem 1989] vyřkat, že šlo o cílenou manipulaci, tak dneska, když vezmete, co všechno se dělá marketingově, tak to je taky cílené působení na vědomí lidí. [...] Takže si myslím, že to bylo možná efektivnější ve smyslu, že vědomí toho vojáka a občana bylo ovlivňováno v pozitivním smyslu spíše tehdy než dneska. Rozhovor s K. J. vedl Jiří Hlaváček, 22. 3. 2012. Osobní archiv autora.

dlouhodobých) přátelství či náhodných sexuálních dobrodružství.⁶³ Hlavní příčinou je v tomto případě časový odstup a selektivita paměti (tj. sklon upřednostňovat pozitivně laděné či humorné vzpomínky na úkor těch, které lze považovat za traumatické). Svou roli v pozitivním vnímání ZVS navíc v průběhu let částečně sehrávají také pravidelná vojenská cvičení záloh, která pro některé muže (zejména po třicátém roce věku) mohla představovat formu jakéhosi (ne)povinného krátkodobého „útěku“ z každodenního pracovního či partnerského života do výhradně mužského kolektivu, jehož nedílnou součástí byla právě komemorace fenoménu základní vojenské služby.

Obraz ČSLA v 60. letech minulého století tak byl utvářen společným průsečíkem informací z různých zdrojů mezi, než patřily zprávy z oficiálního tisku a médií (často ideologicky zabarvené), popkulturní obrazy (film, literatura, umění), historická tradice (sklon k antimilitarismu a pacifismu české společnosti) ale také subjektivní reflexe absolventů základní vojenské služby. Všechny tyto informace se společně podílely na vzniku veřejného diskursu armády, jehož součástí bylo také generování obecných stereotypů o vojácích z povolání.

Seznam použitých zdrojů

- BAKA, Igor – MASKALÍK, Alex – MEDVECKÝ, Matej – MINAŘÍK, Pavel: *Vojenské dejiny Slovenska VII. (1968–1992)*. Bratislava, Magnet Press Slovakia 2016.
- BERGER, Peter L. – LUCKMANN, Thomas: *Sociální konstrukce reality: Pojednání o sociologii věděni*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 1999.
- BÍLEK, Jiří – LÁNÍK, Jaroslav – MINAŘÍK, Pavel – POVOLNÝ, Daniel – ŠACH, Jan: *Československá lidová armáda v koaličních vazbách Varšavské smlouvy: Květen 1955–srpen 1968*. Praha, Ministerstvo obrany ČR 2008, s. 209.
- BRENNER, Vladimír – HROUDA, Milan: Věda a vysokoškolské vzdělání v prestiži povolání. In: *Sociologický časopis*, č. 5 (1967), s. 541–550.
- BURKE, Peter J. – STETS, Jan E.: *Identity Theory*. Oxford, Oxford University Press 2009.
- DOORN, Jacques van: *The Soldier and Social Change*. London, Sage 1975.
- FAZÍK, Alexander – MUCHA, Jaroslav: *Sociologický výzkum postojů vojenské mládeže k vojenské službě a k některým stránkám vztahů ve vojenských skupinách*. Praha, Vojenská akademie Klementa Gottwalda – Vojenský ústav sociálních výzkumů 1969.
- FREEMAN, Felton: The Army as Social Structure. In: *Social Forces*, č. 1 (1949), s. 78–83.
- FUČÍK, Josef: Rozpočtové výdaje na obranu v zemích Varšavské smlouvy v letech 1955–1989. In: KRČ, Miroslav a kol.: *Vojenské výdaje v letech studené války a po jejím skončení*. Praha, Ústav mezinárodních vztahů 2000, s. 64–92.
- HÁJEK, Martin – HAVLÍK, Martin – NEKVAPIL, Jiří: Narativní analýza v sociologickém výzkumu. Přístupy a jednotící rámeček. In: *Sociologický časopis*, č. 2 (2012), s. 199–223.
- HALBWACHS, Maurice: *Kolektivní paměť*. Praha, SLON 2010.
- HUNTINGTON, Samuel: *The Soldier and the State: The Theory and Politics of Civil–Military Relations*. Cambridge, Harvard University Press 2000.

⁶³ Viz obsah celé řady vzpomínkových fór zaměřených na ZVS (např. <http://www.vojacisobe.cz>; <http://forum.csla.cz>; <https://www.zelenaleta.cz>; <https://spolubojovnici.armyburza.cz> aj.).

- KAPR, Jaroslav: Obecná struktura prestiže povolání v Československu. In: MACHONIN, Pavel a kol.: *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace*. Bratislava, EPOCHA 1969, s. 377–399.
- KAPR, Jaroslav: Prestiž povolání. In: *Sociologický časopis*, č. 3 (1967), s. 740–748.
- KEEGAN, John: *Historie válečnictví*. Praha – Plzeň, Beta Dobrovský 2004.
- KILIAS, Jaroslav: Válka, armáda, stát a národ. Byrokracie, disciplína a nacionalismus. In: *Historická sociologie*, č. 1 (2009), s. 45–64.
- KOLDINSKÁ, Marie – ŠEDIVÝ, Ivan: *Válka a armáda v českých dějinách: Sociohistorické črty*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2008.
- LINHA, Miroslav: *Příručka pro poddůstojníky*. Praha, Naše vojsko 1967.
- LYNN, John A.: *Battle. A History of Combat and Culture*. New York, Basic Books 2003.
- MASKALÍK, Alex: Podklad pre Akčný program MNO z roku 1968 o národnostnej otázke. In: *Vojenská história*, č. 4 (2011), s. 108–138.
- MICHTA, Andrew A.: *Red Eagle. The Army in Polish Politics 1944–1988*. Stanford, Hoover Institute 1990.
- MURÍN, Ivan: Neoficiálne spôsoby fungovania a ritualizácie života vojenskej komunity. In: *Slovenský národopis*, č. 3 (1994), s. 334–347.
- PECKA, Jaroslav – PURKRÁBEK, Miroslav: Základní životní podmínky vojáků z povolání. In: *Vojenská mysl*, č. 2 (1968), s. 80–85.
- REESE, Roger A.: *Red Commanders. A Social History of the Soviet Army Officer Corps, 1918–1991*. Lawrence, University Press of Kansas 2005.
- RICEOVÁ, Condoleeza: *Nejisté spojenectví. Sovětský svaz a československá armáda 1948–1983*. Praha, XYZ 2005.
- ROUBAL, Petr: *Československé spartakiády*. Praha, Academia 2016.
- RYŠKA, Miroslav: Utváření postojů branců k důstojnickému sboru ČSLA. In: *Vojenská mysl*, č. 8 (1968), s. 75–80.
- SKALKA, Jaromír: Sebeuvědomování socialistické vojenské pedagogiky. In: *Pedagogika*, č. 5 (1969), s. 725–749.
- SVOBODNÍK, M. Jiroušek: Hledá se důvěra. In: *Československý voják*, č. 1 (1965), s. 5.
- ŠMIDRKAL, Václav: *Armáda a stříbrné plátno: Československý armádní film 1951–1999*. Praha, Naše vojsko 2009.
- ŠTAIGL, Jan – ŠTEFANSKÝ, Michal: *Vojenské dejiny Slovenska VI. (1945–1968)*. Bratislava, Magnet Press Slovakia 2007.
- TOMEK, Prokop: Šikana, skrytý problém Československé lidové armády po roce 1969. In: *Historie a vojenství*, č. 2 (2012), s. 30–41.
- TUČEK, Milan – MACHONIN, Pavel: Prestiž povolání v České republice v roce 1992. In: *Sociologický časopis*, č. 3 (1993), s. 367–382.
- VOTRUBA, Adam: Kultura vojáků základní služby. In: JANEČEK, Petr (ed.): *Folklor atomového věku. Kolektivně sdílené prvky expresivní kultury v soudobé české společnosti*. Praha, Fakulta humanitních studií UK – Národní muzeum 2001, s. 39–64.
- WELZER, Harald – NEITZEL, Sönke: *Vojáci: Protokoly o boji, zabíjení a umírání*. Praha, Academia 2014.

Internetové zdroje

- CVVM Tisková zpráva. Prestiž povolání – únor 2016. In: Centrum pro výzkum veřejného mínění. Sociologický ústav AV ČR. [online] [2019-07-07]. https://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c2/a2025/f9/eu160309.pdf.

Rozhovory s narátory

- Rozhovor s J. BU. vedl Jiří Hlaváček, 1. 5. 2009. Osobní archiv autora.
- Rozhovor s J. F. vedl Jiří Hlaváček, 28. 2. 2013. Sbírka Rozhovory, COH ÚSD AV ČR.

Rozhovor s J. KA. vedl Jiří Hlaváček, 15. 11. 2012. Osobní archiv autora.

Rozhovor s K. J. vedl Jiří Hlaváček, 22. 3. 2012. Osobní archiv autora.

Rozhovor s K. J. vedl Jiří Hlaváček, 22. 3. 2012. Osobní archiv autora.

Rozhovor s L. P. vedl Ivan Kopečný, 17. 8. 2011. Sbíрка Rozhovory, COH ÚSD AV ČR.

Rozhovor s M. K. vedl František Jedlička, 20. 11. 2013. Sbíрка Rozhovory COH ÚSD AV ČR.

Rozhovor se Z. Z. vedl Jiří Hlaváček, 19. 9. 2013. Sbíрка Rozhovory, COH ÚSD AV ČR.